

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

**Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Кафедра истории Древнего мира и Средних веков**

**Одесский археологический музей
Национальной академии наук Украины**

**Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья
Национальной академии наук Украины**

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск X

Одесса

ФЛП «А.С. Фридман»

2013

ББК 63.3(237Ук.7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова.
Протокол № 6 від 26 лютого 2013 р.

Древнее Причерноморье. Выпуск X / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «А.С. Фридман», 2013. – 654 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов X Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2013 г. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, истории и археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор

Избаш-Гоцкан Т.А. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ

Руссев Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинев, Молдова)

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Рецензенты:

Брумяк И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков Харьковского
национального университета имени В.Н. Каразина

Издание осуществлено при финансовой помощи Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Крава.

ISBN 978-966-96181-10-9

© Кафедра истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2013

О.Є. Музичко (Одеса, Україна)

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКА ВІЗАНТОЛОГІЯ У 1920-Х РОКАХ: ПІДТРИМКА ВИГАСАЮЧОЇ ТРАДИЦІЇ

Головною особливістю розвитку історичної науки в Україні 1920-х рр. вважаємо складне співіснування концептуальних нововведень, зумовлених зміною суспільно-політичної ситуації, та традиційних форм історіописання, що склалися наприкінці XIX – на початку XX ст. Переорієнтація істориків на соціально-економічну проблематику та дослідження революційних рухів боляче відгукнулася передусім на стані вивчення тематики, що ототожнювалась з традиціями попередньої історіографії, часто зображувалась як ретроградна, промонархічна і т.п.: церковно-релігійнознавчої та візантологічної. Еміграційна хвиля «вимила» поза межі країни багато видатних спеціалістів. До них передусім слід зарахувати професорів Н. Кондакова та О. Доброклонського, що уособлювали розвиток візантології в Одесі – провідному південноукраїнському центрі розвитку цієї дисципліни завдяки існуванню тут Новоросійського університету та Історико-філологічного товариства при ньому. Наприкінці 1910-х рр. О. Доброклонський читав курс історії візантійського мистецтва. За відгуком Н. Кондакова 23 червня 1919 р. Рада НУ одногослоно обрала його на кафедру візантійської філології та водночас висунула пропозицію про перейменування цієї кафедри на кафедру історії візантійської культури. Слід згадати і еміграцію С. Вілінського, М. Попруженка та ін.

Не менш постраждав від громадянського протистояння і другий за значенням центр південноукраїнської візантології – Крим, де довгий час діяла Таврійська вчена археографічна комісія (ТВАК). Не в останню чергу до кризи візантології спричинилися важкі матеріальні умови праці істориків, що ускладнювали систему відряджень, контактів, вкрай необхідних для осягнення такої важкої, багаторівневої дисципліни, загалом знижували наукові стандарти.

Попри це, учні та послідовники видатних візантологів XIX – початку XX ст., передусім Ф. Успенського, на півдні сучасної України у 1920-х рр. доклали серйозних зусиль для підживлення традиції. Систематизація та аналіз даних про найсуттєвіші аспекти цього питання, як то особистості та доробок вчених, наукові контакти, є метою нашої статті. Деякі аспекти цієї теми висвітлені в працях російських та українських історіографів¹.

Політичні зміни 1920-х рр. призвели до еволюції у статусі та системі зв'язків південноукраїнських істориків. Як частина РСФСР, Крим мав кращі передумови для співпраці з російською науковою елітою, тоді як інші південноукраїнські землі мали переорієнтуватися на тісніше

співробітництво з ВУАН та українознавчі дослідження. Попри відкриття у 1918 р. Таврійського університету (згодом інституту), провідним історіографічним центром Криму залишалась ТВАК, яку у березні 1923 р. перейменували у Таврійське товариство історії, археології та етнографії (діяло до 1931 р.). Передусім завдяки діяльності цього товариства у 1920-х рр. в Криму жевріла попередня візантинознавча традиція, тісно пов'язана з кримознавством. Тяглість цієї традиції відбилась передусім у збереженні в складі товариства низки осіб, що уособлювали поступ візантиністики. На засіданні 14 жовтня 1923 р. члени товариства переобрали у свої сочлени видатних візантиністів, академіків Російської академії наук, О. Васильєва, Н. Кондакова, Ф. Успенського, а останнього до того ще й у почесні члени². Деяких з цих науковців на засіданнях товариства вшановували з нагоди ювілею (80-річчя Ф. Успенського) чи смерті (Н. Кондаков) у 1925 р. З іншого боку, 10 травня 1925 р. з нагоди 70-річчя та 50 річчя наукової діяльності голови кримського товариства А.І. Маркевича надійшли вітальні телеграми від відділення візантології при Російській Академії історії матеріальної культури та академіка О. Васильєва³.

Візантологія була представлена у доповідях та обговореннях, щоправда, лише як своєрідний додаток, відгалуження від основних тем. Найтісніше з візантиністикою був пов'язаний текст Б.Д. Грекова «Похід князя Володимира на Корсунь», зачитаний одним з членів товариства на засіданні 12 жовтня 1929 р., а потім надрукований на сторінках «Известий» товариства⁴. В подібному контексті була написана стаття ростовського професора І.П. Козловського про Тмутараканське князівство⁵.

Без традиційної прив'язки до історії Русі проблеми історії візантійської культури були розглянуті у доповідях члена державної Академії історії матеріальної культури Ф.І. Шміта про розкопки в Ескі-Кермені та професора П. Голландського «Архітектурні пам'ятки Солхата (за розкопками Всесоюзної асоціації сходознавства)». Ф. Шміт наголосив, що результати розкопок дозволять переглянути уявлення про історію візантійської церковної архітектури. Реагуючи на запитання, чому він назвав класову боротьбу у Візантії «так званою», він відповів, що класова боротьба у Візантії не була усвідомленою, чіткою, тому й слід говорити про неї з застереженнями⁶. П. Голландський зауважив, що результати розкопок дають підстави для висновку, що дубові прокладки всередині стін у кримських спорудах запозичені у Візантії, яка перейняла зі Сходу цей прийом. Проте найбільш візантинознавчою за тематикою виявилась стаття дніпропетровського історика В. Пархоменка про записки готського топарха, що була надрукована (але не прочитана як доповідь) в одному з номерів «Известий»⁷.

В інших доповідях візантинознавчий аспект лунав лише зрідка і здебільшого в обговореннях. Так, у 1924 та 1927 рр. голова товариства А.І. Маркевич, висловлюючись з приводу доповідей професора І.А. Линниченка про літературні містифікації та О.І. Соболевського про історію російської моди, поділився прикладами містифікацій щодо візантійського періоду історії Криму та зауважив, що на прикладі історії моди можна прослідкувати різні впливи, зокрема візантійські, що домінували спочатку на Русі. 22 листопада 1930 р. з приводу доповіді В.Ф. Смоліна про розкопки у Херсонесі у 1930 р. приміщень ранньовізантійського часу один з провідних діячів товариства Н.Л. Ернст повідомив, що до особливостей візантійських могил належить спеціальне покладання предметів⁸.

Ще одним центром візантиністики Криму залишався Севастополь, де продовжилося вивчення Херсонесу-Корсуня. Зокрема, у 1928 р. К.Е. Гриневич, Н.І. Репніков та Е. Веймарн розкопували споруди візантійської доби поблизу Севастополя⁹. Під час проведення другої конференції радянських археологів у 1927 р. Д.П. Гордєєв виголосив доповідь про грузинські грекофільські середньовічні пам'ятки, переважно живописні, де чільне місце було відведено грузинсько-візантійським зв'язкам¹⁰.

Більш виразними та безпосередніми виявились спроби збереження візантинознавчих традицій в науково-організаційній діяльності одеських науковців – філологів, юристів та істориків. Пожвавленню візантології в Одесі сприяли два імпульси, що йшли з двох академій наук – Ленінградської (Російської академії наук) та Київської (Всеукраїнської академії наук). У Ленінграді на початку 1925 р. була заснована Русько-візантійська комісія АН, до роботи в якій долучилась низка одеських науковців. Наприкінці 1925 – на початку 1926 р. в Одесі була заснована та розпочала роботу місцева філія Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців (ВУНАС), що передбачала значну увагу до історії Близького Сходу і, отже, неминуче мала торкатися Візантії.

Першим до роботи Русько-візантійської комісії приєднався професор-антикознавець Б. Варнеке. На початку 1925 р. комісія доручила йому обстеження творів одеських істориків XIX ст. Ф. Бруна, Н. Мурзакевича та В.Н. Юргевича з метою виокремлення матеріалу для використання у грецькому глосарії для перевидання словника Дюканжа¹¹. Йому ж доручили керівництво візантинознавчими дослідженнями одеських науковців, зосереджених у Одеському відділенні ленінградської комісії (офіційно заснована у 1926 р.): викладачів Одеського інституту народної освіти (ОІНО) та Одеського інституту народного господарства (ОІНГ) А.Г. Готалова-Готліба, П.О. Потапова, Є.О. Загоровського,

І.Я. Фааса, С.С. Дложевського та М.Ф. Болтенко. Останні двоє були також співробітниками Одеського археологічного музею.

Наявні матеріали свідчать, що найраніше справами комісії поряд з Б. Варнеке зацікавився Є. Загоровський, який вже на початку 1920-х рр. у загальному нарисі історії Північного Причорномор'я торкався проблеми візантійської присутності в історії цього регіону. Саме цей факт спонукав Ф. Успенського в середині 1920-х рр. написати листа Є. Загоровському, в якому, зокрема, він запропонував одеському історичу реанімувати візантиністку в Одесі. У листі від 8 квітня 1925 р. Є. Загоровський відповів маститому колезі: «конечно, история Византии для меня весьма близка; вот почему два года тому назад я позволил себе направить в редакцию Ваших «Аннал» (через Ю.А. Оксмана) реферат о любопытной книжке Ch. Diehl «Byzance, grandeur et décadence». P. 1919, неотмеченной, насколько знаю, в нашей литературе (есть отзыв А.А. Васильева о другой книжке того же Ch. Diehl – La culture byzantine)»¹². Однак публікацію цієї рецензії, першої візантинознавчої одеської статті 1920-х років, виявити не вдалося.

6 листопада 1925 р. Є. Загоровський написав листа до голови Русько-візантійської комісії РАН академіка В. Бенешевича, в якому дякував за обрання його у члени цієї комісії та доручення простудіювати візантійський аспект праці П. Бруна «Черноморье». Він висловлював радість з приводу відновлення часопису «Византийский временник» та бажання надрукувати на його сторінках свої роботи. Також історик просив надіслати йому книгу М. Ростовцева «Скифия и Боспор». Зрештою, саме Є. Загоровському, а не Б. Варнеке доручили дослідити біографії одеських істориків, зокрема візантологів, В. Юргевича, М. Мурзакевича, П. Бруна та В. Григоровича¹³. Можливо, поживаленню контактів між лєнінградським академічним середовищем та одеситами сприяло перебування у грудні 1925 р. у місті на Неві відомого одеського історика С. Бороваго, який, зокрема, зустрічався з головою комісії В. Бенешевичем¹⁴.

Таким чином, слід скоригувати дані спогадів А. Готалова-Готліба, який прагнув сформувати враження про себе як засновника Одеського відділення, до чого його спонукало листування зі своїм вчителем Ф. Успенським. Це, проте, не значить, що А. Готалов-Готліб не був причетний до подальшої роботи осередку. Більш того, саме він у 1927-1928 рр. очолив відділення, листувався з Ф. Успенським та В. Бенешевичем на предмет активізації роботи одеситів, організував у листопаді 1927 р. в Одесі відзначення ювілею Ф. Успенського та вітальну телеграму від його одеських учнів. Він згадував, що у низці листів Ф. Успенський з величезним ентузіазмом вдавався в деталі, інструктував, схвалив список візантійських письменників, обраних одеситами для

опрацювання¹⁵. Активізації роботи мало сприяти відрядження до Ленінграду С. Дложевського. Однак у листах до Ф. Успенського та В. Бенешевича А. Готалов-Готліб висловлював розчарування бездіяльністю одеського відділення, посилаючись на несприятливе середовище. Пасивність одеситів відзначив і В. Бенешевич¹⁷. Проте головною проблемою для одеситів слід вважати той факт, що майже всі вони не були фаховими візантиністами. Найближчим до такого визначення є історик середньовічної руської літератури та впливів на неї П. Потапов, якого слід вважати продовжувачем справи В. Істрина, О. Ристенка та М. Попруженка. Закономірно, що доробок саме цього науковця був найбільш плідним та безпосередньо візантинознавчим¹⁶.

Однак не лише факт діяльності П. Потапова дозволяє твердити, що заснування одеського відділення Русько-візантійської комісії все ж таки мало певний позитивний вплив і не минулося даремно. Отриманий імпульс члени відділення реалізували в інших наукових та освітніх осередках. Так, деякі результати своїх біоісторіографічних студій Є. Загоровський оприлюднив на засіданнях Одеської комісії краєзнавців¹⁸. Проте найбільш безпосередньо візантинознавчі дослідження продовжилися в Одеській філії ВУНАС. Тут до відповідної роботи підключилися не лише члени Одеського відділення Русько-візантійської комісії РАН, але й професори О. Шпаков, Ф. Петрунь, магістральні дослідження яких певною мірою торкалися візантиністики (зв'язки з Російської церквою, географічні уявлення та торгівельні шляхи). Найважливішою організаційною подією стало заснування восени 1928 р. у структурі ОФ ВУНАС комісії із греко-іранського світу з візантологічною підкомісією. Здебільшого про Візантію згадували в загальному контексті основних тем. Безпосередньо візантиністиці було присвячено лише доповідь правознавця І. Фааса: «Візантійський вплив на вірменське право»¹⁹.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. члени філії встановили контакти з комісією для дослідження Близького Сходу та Візантії ВУАН, до складу якої увійшов Ф. Петрунь. Для неопублікованого «Візантійського збірника» комісії П. Потапов підготував статтю «Літературна історія про царя Шахаїши» (1929)²⁰. Теж не була опублікована стаття Є. Загоровського про італійські колонії у Криму зі згадками про Візантію для збірника ВУАН «Полуднева Україна». Закономірно, що візантинознавчі аспекти були присутні у викладацькій практиці та наукових студіях низки одеських науковців 1920-х рр. Так, історик права О. Шпаков у своєму курсі в ОІНГ висвітлював впливи візантійського права на Русь, аналогічна тематика була представлена у темах для підготовки рефератів та курсових для студентів. У лекційному курсі Б. Варнеке 1927 р. «Історія українського мистецтва у зв'язку з

історією Російського та Західного мистецтва» для студентів 3 курсу історичного відділення професійної освіти ОІНО висвітлювалась проблема відлуння візантійських зразків в українському орнаменті²¹.

У курсі 1928-1929 навчального року для студентів ОІНО «Феодалізм на Україні» М. Слабченко докладно висвітлив великий вплив візантійського права на право Київської Русі, спираючись на праці В. Сергеевича, Б. Панченка, В. Ключевського та К. Гетца. Він наголосив, що візантійське право несло з собою звичайні феодалні порядки і «після столітнього панування (871–988) варязьких начал підпорядковувало нашу людину собі», сприяючи розкладу старих родів. Візантійське право дало «готові зразки й законодавчу форму логіки нових відношень ... Законодавство Візантії що до земельної справи легко складалося в конкретні рямці українського життя», - зауважував професор. Він ствердно відповідав на питання, чи в дійсності вживалися запозичені візантійські норми в давньоруському праві²². Хоча ці висновки сьогодні вже виглядають досить догматично, загалом великий вплив візантійського права на давньоруське не заперечується і дотепер.

Подібним питанням були присвячені історико-правознавчі роботи І. Фааса, хоча він, на відміну від М. Слабченка, не надавав такого великого значення впливам, наполягаючи на дії спільних закономірностей²³. У першому нарисі історії Київської Русі, написаного з марксистських позицій, учень М. Слабченка М. Рубінштейн торкнувся питання про торгівлю Русі з Візантією, відзначивши її зв'язок з військовими походами. За його спостереженнями, ця торгівля велася жваво впродовж X ст., потім занепадає, і в XII ст. ми знаходимо лише її «слабенькі відгуки»²⁴.

Отже, хоча у 1920-х рр. дореволюційний потенціал візантиністки ані в масштабах усієї України, ані її півдня відновити так і не вдалося, в цей період спостерігаються послідовні намагання місцевих гуманітаріїв реанімувати майже вигаслу традицію шляхом відновлення традиційних наукових зв'язків, синтезування традиційно-позитивістських та нових, марксистських, методологічних підходів. Ця діяльність напевно принесла б досить вагомні наслідки, якщо б не була насильницькі перервана у 1930-х рр. До сьогодні в Україні візантологія не належить до провідних наукових дисциплін, перебуваючи за великим рахунком у стадії становлення.

¹ Чередниченко А.М. Візантологічні студії в Українській академії наук (1919 – середина 1930-х рр.). – Рукопис. – Дисерт. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Київ. націон. універ. ім. Т. Шевченка. – К., 2009; Барынина О.А. Отечественное византиноведение на рубеже эпох. Русско-византийская комиссия (1918-1930 гг.). – СПб, 2010.

- ² Филимонов С.Б. Хранители исторической памяти Крыма. – Симферополь, 2004. – С. 159-160.
- ³ Там само. – С. 190, 196-197.
- ⁴ Там само. – С. 290.
- ⁵ Козловський І.П. Тмутаракань і Таматарха – Матарха – Тамань // *Известия Таврического общества археологии, истории и этнографии.* – 1928. – Т. 2. – С. 58-73.
- ⁶ Филимонов С.Б. Вказ. праця. – С. 304-305, 196 – 197.
- ⁷ Пархоменко В. Новые толкования «Записки Готского топарха» // *Известия Таврического общества археологии, истории и этнографии.* – 1928. – Т. 2. – С. 133-135.
- ⁸ Филимонов С.Б. Вказ. праця. – С. 169, 250, 309.
- ⁹ *Известия Таврического общества археологии, истории и этнографии.* – 1930. – Т. 4. – С. 86.
- ¹⁰ Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе 10-13 сентября 1927 года. – Севастополь, 1927. – С. 56-57.
- ¹¹ Барынина О.А. Вказ. праця. – С. 84.
- ¹² Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук (СПБ ФАРАН). – Ф. 116. – Оп. 2. – Спр. 473. – Арк. 1-2.
- ¹³ СПБ ФАРАН. – Ф. 126. – Оп. 3. – Спр. 9/13. – Арк. 1-2.
- ¹⁴ Боровой С. Воспоминания. – М., 1993. – С. 130-131.
- ¹⁵ Готалов-Готлиб А.Г. Ф.И. Успенский как профессор и научный руководитель // *ВВ.* – Т. 1. – 1947. – С. 125.
- ¹⁶ Потапов П.О. К литературной истории рукописных сказаний о св. Николае Чудотворце // *Ученые записки высшей школы г. Одессы. Отд-е гуманитар.-обществ. наук.* – 1922. – Т. 2. – С. 121-129; Потапов П.О. З матеріалів візантійсько-слов'янської історіографії // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. – К., 1927. – С. 346-357; Потапов П.О. Декілька слів про значення текстів життя Нифонта: (За рукописом 1219 р.) // *Матеріали з історії візантійсько-слов'янської літератури та мови підгот. до друку А.В. Ристенко; передне слово П.О. Потапова*; Центр. наукова б-ка м. Одеси. – Одеса, 1928.
- ¹⁷ Бенешевич В. Русско-Византийская историко-словарная комиссия в 1926-1927 годах // *ВВ.* – Т. 25. – 1928. – С. 165, 168.
- ¹⁸ Загоровський Є. Життя та діяльність В.І. Григоровича // *ВОКК при УАН.* – Ч. 4-5. – Секція соціально-історична. – 1929. – С. 27-28.
- ¹⁹ Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні: Радянський період. – К., 2007. – С. 195, 193.
- ²⁰ Чередниченко А.М. Вказ. праця. – С. 148, 308.
- ²¹ ДАОО. – Ф. Р-1593. – Оп. 1. – Спр. 666. – Арк. 84.
- ²² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 22527. – Арк. 11-14, 17.
- ²³ Фаас І.Я. Исходные моменты древнерусского наследственного права в сравнительном освещении. – Одесса, [1930-ті роки]. – Рукопись. – Диссер. на науч. степень доктора. юр. наук. – Т. I-II; Фаас І.Я. Частка мерця й частка душі: (Археолого-юридична розвідка) // *ВОКК при ВУАН.* – 1930. – Секція археологічна. – Ч. 4-5.
- ²⁴ Рубінштейн Н.Л. Нарис історії Київської Русі. – Харків-Одеса, 1930. – С. 24. 43.